Malmbäcks kyrka

Antikvarisk medverkan i samband med omläggning av yttertaket

Malmbäck socken i Nässjö kommun,
Jönköpings län, Växjö stift

JÖNKÖPINGS LÄNS MUSEUM
Byggnadsvårdsrapport 2014:50
Anders Franzén

Malmbäcks kyrka

Antikvarisk medverkan i samband med omläggning av yttertak

Malmbäcks socken, Nässjö kommun, Jönköpings län, Växjö stift

JÖNKÖPINGS LÄNS MUSEUM
Byggnadsvårdsrapport 2014:50
Anders Franzén

Rapport och foto: Anders Franzén
Grafisk mall: Anna Stålhammar
Tryck: Arkitektkopia, Jönköping

Jönköpings läns museum, Box 2133, 550 02 Jönköping
Tel: 036-30 18 00
E-post: info@jkpglm.se
www.jkpglm.se

Utdrag ur tryckta och ajourhållna ekonomiska kartor är återgivna enligt tillstånd:
© Lantmäteriet. Ärende nr MS2007/04833.

© JÖNKÖPINGS LÄNS MUSEUM 2014

Innehåll

Inledning 5
Syfte 5
Historik 5
Beskrivning inför åtgärder 7
Vidtagna åtgärder 8
  Yttertaket 8
  Vinden 10
Näverskiktet 11
Sammanfattning 12
Administrativa uppgifter 13
Referenser 13
  Tryckta källor 13
  Arkiv 13

Utdrag ur digitala fastighetskartan.

Inledning

Länsstyrelsen lämnade tillstånd till omläggning av yttertaket på Malmbäcks kyrka den 17 februari 2014. Beslutet stadgade att arbetena skall följas av antikvarisk medverkan från länsmuseets sida. Medverkande antikvarie har varit Anders Franzén, som även sammanställt föreliggande rapport. Arbetena genomfördes under sommarhalvåret 2014.

Syfte

Syftet med restaureringen var att byta ut yttertaket på kyrkans långhus, som inför arbetena bestod av två olika sorters enkupiga tegelpannor.

Syftet med den antikvariska medverkan var att dokumentera vidtagna åtgärder och att ge råd och anvisningar i allmänhet. När det visade sig att det låg ett nävertak under takpannorna dokumenterades detta särskilt.

Historik

År 1817 brann Malmbäcks kyrka ner som följd av ett blixtnedslag. Det rörde sig om en medeltida stenkyrka, tillbyggd med en korsarm av trä 1690. Följande år upprättades en nybyggnadsritning av arkitekt Per Wilhelm Palmroth vid Överintendentsämbetet i Stockholm. Detta förslag kom med smärre avvikelser att följas vid uppförandet av den nya kyrkobyggnaden 1827-28, vilket leddes av länsbyggmästare Peter Österlöf, Varberg.

Kyrkan uppfördes på samma plats som föregångaren. Dennas norra långsida och sakristia stod kvar efter branden och dessa delar kunde integreras som delar i den nya kyrkan. Vidare återanvändes en betydande del av den gamla kyrkans stenmaterial, till stor del

Malmbäcks kyrka och dess sydfasad inför takomläggningen.

sandsten. Den nya kyrkans invigning förrättades 1828 av biskopen i Växjö Esaias Tegnér.

År 1909 ägde en stor renovering rum, i enlighet med ett program som modifierats av arkitekt Ragnar Östberg vid Överintendentsämbetet. Utvändigt omputsades tornet och västgaveln. Fönstren fick nya bågar med samma utförande som de gamla. Invändigt företogs tämligen stora förändringar.

Åren 1937-39 stod Jönköpings stadsarkitekt Göran Pauli för en restaurering. Till att börja med lades tegeltäckningen om på yttertaken. I söder och öster blev det en totalomläggning. Putsskador lagades med cementhaltigt bruk. Fasaderna avfärgades på nytt med kalkfärg.

År 1968 renoverades exteriören efter ett program av ingenjör Erik Persson vid Johannes Dahls arkitektfirma, Tranås. Det södra takfallets tegeltäckning lades om och torntaket täcktes om med kopparplåt. Eftersom fasadputsen var i mycket dåligt skick och lagad flera gånger genomfördes en total omputsning med kalkbruk, sedermera avfärgad med KEIM mineralfärg. Därvidlag överputsades ankarslutarna. Framför västporten lades en ny trappa av kalksten.

År 1998 omputsades fasaderna på nytt. Denna gång skedde avfärgningen med kalkfärg. Tornlanterninen ommålades med linoljefärg, tornluckorna tjärades och korset omförgylldes. Projekteringen utfördes av arkitekt Bo Ahlqvist vid Construo AB.

År 2013 genomfördes en utvändig fasadrestaurering som omfattade omputsning av tornet och den västra gaveln, putslagning av långshuset samt total avfärgning med silikatfärg. Fönstren restaurerades och målades om. Samtidigt ersattes också en befintlig ramp vid den södra ingången av en ny vid den västra ingången. Arbetena leddes av Arkitekthuset i Jönköping AB.

Ovan: Kyrkans sydfasad inför omläggningen.
Till höger: Kyrkans sydfasad 1943 (ATA). Läggningssättet och plåtarna på takryggarna är snarlika, men här har skorstenen inte tillkommit.

Beskrivning inför åtgärder

Långshuset har ett sadeltak med helvalmning mot öster. Som yttertak tjänas enkupiga vingtegelpannor av två olika slag. Det södra takfallet har pannor som inte är märkta, men det norra takfallet har pannor som är märkta ”E13 4 HEBY”. Långshusets nock och takryggar är försedda med nockpannor.

Vid takfoten ligger en bred fotplåt av koppar. Plåten ligger även uppe på takfallet så att regnvattnet från pannorna förs vidare på plåten innan det rinner ner i hängrännan. Mot tornets östra fasad finns en uppvikt plåt av koppar. Mot tornets södra och norra fasader finns liknande plåtar, men dessa är inte så ärgade och därför yngre. Nära tornet finns två ventilationshuvar av plåt placerade invid nocken.

På sakristian finns också ett helvalmat sadeltak belagt med enkupiga vingtegelpannor. Här ligger släta ryggplåtar på nocken och takryggarna.

Taken avvattnas med hängrännor av kopparplåt och stuprör av målad stålplåt. Hängrännorna består av 2-meterssektioner som är lödda. Att stuprören är av stålplåt beror på att de tidigare av koppar stals och för att minska risken för stöld valde man att ersätta dem med rör av stålplåt.

Under tegelskiktet fanns en läktning med ströläkt och bärläkt. På vissa partier av taket, särskilt långsidornas mittre delar där takfallen sviktade, hade man vid tidigare omläggningar försökt minska takets nedsjunkning genom att bygga på med reglar i stället för låg ströläkt. Dessa reglar kunde vara upp till ca 15 cm.

Under stora delar av läktningen låg lager av näver som beskrivs närmare nedan. De nedre delarna av takfallen saknade i regel nävern och där låg i stället takpapp och på det södra takfallets västra del låg hyvlade stickor som fästs med blank spik.

Ovan: Detalj av tegelpanna från Heby tegelbruk.
Nedan: Takfoten med kopparplåten vid den nedre kanten.

Ovan: Tegeltakets anslutning mot tornet med äldre kopparplåtsbeslag.
Till höger: Sakristians tak och skorstenen från pannrummet i sakristians källare.

På långhusets norra takfall helt nära sakristian finns en hög skorsten murad av rött tegel i löpförband. Den tillkom när ett pannrum installerades i sakristians källare 1937-39. Skorstenen kröns av en välvd plåtavtäckning. För att nå skorstenen finns en takstege på sakristians västra takfall och upp på långhustaket fram till skorstenen. På själva skorstenen finns en fast stålstege på den södra sidan mot takfallet. Det saknas en brygga ovanför skorstenen, vilket gör sotning och serviceåtgärder vanskliga.

Vidtagna åtgärder

Yttertaket

Inför arbetenas start fanns det uppgifter om att det låg rester av näver under tegeltaket och därför restes frågan om man kunde ta bort nävern. Frågan ställdes i ljuset av att kyrkan i Vintrosa strax väster om Örebro brunnit ner några veckor tidigare. Branden i Vintrosa startade i ett näraliggande bostadshus och fick fäste i kyrkans tak som enligt uppgift hade näver under skiffertaket. Mot denna bakgrund framfördes önskemål om att all eventuell näver borde tas bort. Antikvarien motsatte sig inte detta.

Omläggningen av takytorna gjordes sektionsvis för att inte riskera att regnvatten trängde in i kyrkan. I entreprenaden ingick att orgeln skulle täckas in för att utesluta risken för att damm från takarbetena skulle tränga in i kyrkan och orgeln. I ett tidigt skede överenskoms att det inte var nödvändigt med orgelintäckningen.

De befintliga takpannorna revs och de undre delarna av takkonstruktionen blottades. Efter att allt material ner till takbottnen av brädor rivits kontrollerades denna. Brädbottnen var i god kondition och behövde bara repareras i begränsade delar i sydväst. Däremot bedömdes tegelpannorna vara i sämre skick än man förväntat sig.

Takomläggningen gjordes sektionsvis. Här syns både det befintliga tegeltaket, den underliggande nävern och senare lagningar med papp nedtill på takfallet.

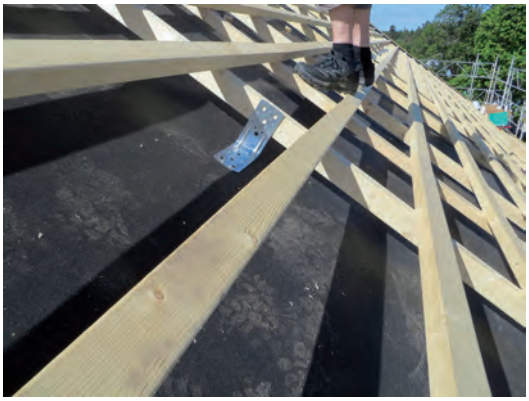

Ovan: För att ta upp takfallets sviktning försågs taket ställvis med reglar i stället för tunn ströläkt.
Till höger: Här har det norra takfallet förberetts inför tegelläggningen. Byggnadskommitténs Ulf Berndtson inspekterar.

Efter detta belades taket med plywood (12,5 mm), papp (T-Tak Domo) och på denna lades en läktning liknande den tidigare, d.v.s. man byggde ställvis på svackorna med reglar. Detta upphävde emellertid inte ojämnheterna fullständigt, vilket inte heller var målet. På reglarna lades bärläkt och slutligen balades taket med enkupiga tegelpannor från Vittinge tegelbruk (Vittinge E13).

Takfotens konstruktion med kopparplåt längst ner uppe på takfallet ändrades inte, men själva plåten byttes ut mot ny. Likaledes byttes plåtavtäckningen över de västra vindskivorna och plåtarna mot tornväggarna ut mot ny likadan med putskant. Hängrännornas krokar byttes ut mot nya av koppar och de befintliga hängrännorna byttes ut mot nya av koppar. På grund av de långa längderna delades hängrännorna upp med skarvar. De befintliga stuprören bibehölls.

För att lättare kunna ta sig in på långhusvinden, utan att gå genom den trånga luckan mot tornet, togs en lucka upp invid nocken på det norra takfallet. Luckan placerades så att man kunde samutnyttja den takstege som i vilket fall som helst måste nå skorstenen. Luckan kläddes med kopparplåt.

Vinden över den utbyggda f.d. sakristian var inte tillgänglig och därför försågs detta tak med en taklucka. De första planerna på att förlägga den till det västra takfallet ändrades eftersom en placering på det östra takfallet skulle bli mindre iögonfallande. Luckan klädes med kopparplåt.

Framtiden för skorstenen på det norra takfallet diskuterades under entreprenaden. På sikt kommer man troligen att frångå den oljeeldning som nu används som stödvärme och sannolikt kommer skorstenen därför att bli onödig om några år. Vidare visade det sig att den var onödigt hög för dagens nyttjande. Därför beslutade man att större delen av den skulle demonteras. Detta gjordes och den nu ca 1 meter höga skorstenen försågs slutligen med en ny rundad

Skorstenen kortades väsentligt vilket var en stor vinst från etstetisk och kulturhistoriskt synpunkt. Takluckan till sakristians vind förlades mot öster för att göra den så lite iögonfallande som möjligt.

De nya kopparrännorna kom att spänna över långa sträckor och därför gjordes knappt synliga skarvar i dem.

Norrsidans anslutning mot tornet med ny kopparavtäckning.

Kyrkan sedd från sydväst efter takomläggningen. Vid vindskivorna finns nya plåtavtäckningar och över den södra ingången sitter ett snörasskydd.

plåtavtäckning. På taken lades fasta takstegar från den f.d. sakristians östra takfall, förbi dess taklucka, upp på långhustaket, förbi skorstenen och upp till den nya takluckan vid nocken.

Över ingångarna till långhuset och den f.d. sakristian placerades snörasskydd på taket. Dessa var i gallerdurksutförande och fabrikslackerade i tegelkulör.

Vinden

Långhusets vind gjordes, som nämnts tidigare, tillgängligare med en taklucka. Denna takingång försågs med en trästege på insidan. Vidare försågs vindens övre mittdel med en brygga av trä. Belysningen förbättrades med nya installationer för armaturer och eluttag.

Öppningen mellan tornet och långhusvinden saknade lämplig tillslutning. Därför monterades en brandlucka i öppningen. Denna lucka var inte monterad vid slutbesiktningen.

Ovan: Stegen och den nya takluckan.
Till höger: Det övre vindspartien med den nya bryggan.

Näverskiktet

Vid rivningen av tegeltaket framkom det överraskande näverskiktet.

Det påträffade skiktet av näver är av ett slag som inte tidigare påträffats i Jönköpings län. Det finns därför anledning att analysera detta lite djupare.

Kyrkobyggnaden började uppföras våren 1827 och i arbetet deltog församlingsmedlemmarna med dagsverkan. Arbetsledare var byggmästaren Peter Österlöf (1779–1828) från Varberg.

För att utreda vilket takmaterial kyrkobyggnaden haft genom åren kan man studera bevarade brandförsäkringshandlingar i Brandförsäkringsverkets arkiv. Den nya kyrkobyggnaden brandförsäkrades 1830 och i handlingarna anges att den är täckt med ”tegel på brädbotten”. Torntaket utgjordes av ”spån på brädbotten”.

Under en period var kyrkan försäkrad i ett enskilt försäkringsbolag och därför har vi inga uppgifter om hur den då var beskaffad. Nästa gång kyrkan försäkrades hos Brandförsäkringsverket var 1893. Där anges att långhustaket har brädbotten och tegeltak. Torntaket var fortfarande belagt med spån.

År 1903 ändras försäkringen eftersom tornet försetts med plåttak och en kamin installerats i kyrkan. Vid denna tid ligger ett tegeltak på långhuset.

Efter den omfattande restaureringen 1909 togs en ny försäkring och denna berättar att yttertakets täckts om. Taket består av ”tegel på brädor”. År 1920 anges att taket är belagt med tegel.

Slutsatsen blir dels att kyrkobyggnadens långhus alltid varit försett med tak av tegel, dels att försäkringshandlingarna inte nämner något om ett underliggande skikt av näver.

Om man studerar sockenstämmoprotokollen märker man att dessa till stor del är skriva med en svårtläst handstil, men den 15 juni 1828 anges att ägaren till Viresjö gård skänkt tegelpannorna till kyrkobygget. För övrigt har inga uppgifter om långhusets yttertak

Ovan och till vänster: Detaljbilder av näverskiktet.

Ovan och nedan: Exempel på näversjok från undertaket.

Näverskiktet som hålls på plats av lister/ströläkt. Detaljbild invid takryggen mellan den norra och östra takfallet.

påträffats vid en hastig läsning av protokollen.

Det påträffade näverskiktet är lagt på takbottnen av brädor. Nävern är skuren i huvudsakligen rektangulära sjok och lagda med stor överlappning. Därför är det så kallade bleket, den synliga nedre delen av näversjoken, endast ca 5–10 cm, medan sjoken är ca 20–40 cm långa. Detta ger en vanlig överlappning på uppskattningsvis 3–6 lager.

Näversjoken är inte spikade utan utlagda och därefter fastspikade med smala lister som går från nocken till takfoten. Listerna tycks vara tämligen korta och detta torde ha underlättat läggningen, eftersom man borde ha varit tvungen att lägga nävern i mindre sektioner. Annars hade risken varit att allt börjar förskjutas och att nävern rullat sig när den inte längre var sammanpressad.

Vid friläggningen av näverskiktet var sjoken smutsiga, men för övrigt knappast väderbitna. Detta utesluter att de på något sätt skulle ha utgjort det primära taktäckningsskiktet.

Vilka slutsatser kan man då dra om näverskiktet utifrån arkivuppgifter och analys på plats? Det är uppenbart att nävern tjänat som tätskikt under ett ovanpåliggande tegeltak. Det finns inga uppgifter som ger ledtrådar till när nävern tillkom. Ett alternativ är att den lades dit redan när kyrkan uppfördes i slutet av 1820-talet. Näver var vid den tiden en del av den fullständigt dominerande yttertakstypen på bostadshus på landsbygden; torvtaket. Det fanns således en vana att flänga och arbeta med näver även om takkonstruktionen på kyrkan och på en stuga skiljde sig åt. Kyrkans näversjok fästes med lister och nävern på ett boningshus hölls fast av de ovanpåliggande grästorvorna.

Om nävern inte är ursprunglig måste den ha tillkommit vid en fullständig omläggning av kyrkans tegeltak. Brandförsäkringarna förtäljer att hela tegeltaket lades om 1909. Takfallen lades åter om 1937–39 och det södra takfallet lades åter om 1968. Att nävern skulle ha tillkommit vid någon av omläggningarna efter 1909 är uteslutet av materialhistoriska skäl. Det är vidare mycket osannolikt att man skulle använt näver 1909. I så fall återstår att nävern antingen är ursprunglig eller att den tillkommit vid en senare, ej känd takomläggning under 1800-talets andra hälft. Det är mindre troligt att det tegeltak som lagts omkring 1828 skulle hunnit ha tjänat ut, bytas och att detta utbytta tak också skulle ha tjänat ut så att man var tvungen att byta ut det vid 1909 års reparationer. Allt talar därför för att näverskiktet är ursprungligt.

Sammanfattning

Takomläggningen innebar att långhuset erhöll ett nytt tegeltak snarlikt det förutvarande. Att skorstenen kunde kortas var en tydlig fördel. Det underliggande näverskitet var oväntat och dokumenterades särskilt.

Administrativa uppgifter

Länsstyrelsens dnr:	433-1161-14
Jönköpings läns museums dnr:	78/2014
Byggherre:	Nässjö pastorat
Projektledare:	ATRIO i Västervik AB/Lennart Arfwidsson
Generalentreprenör, bygg:	Rödja Bygg AB
Entreprenör, el:	Rödja El AB
Entreprenör, plåt:	Nässjö byggnadsplåt AB
Rapportansvarig:	Anders Franzén
Antikvarisk medverkan:	Anders Franzén
Slutbesiktning:	19/8 2014
Län:	Jönköpings län
Kommun:	Nässjö kommun
Socken:	Malmbäcks socken
Fastighetsbeteckning:	Malmbäcks kyrka

Dokumentationsmaterialet förvaras i Jönköpings läns museums arkiv.

Ovan: Sydfasaden efter takomläggningen.
Nedan: Norrfasaden vid slutbesiktningen.

Referenser

Tryckta källor och litteratur

Carselind, Kerstin m. fl (1978). *Malmbäcks kyrka 1828-1978*.

Franzén, Anders (2013). *Malmbäcks kyrka, antikvarisk medverkan i samband med utvändig restaurering m.m.* Byggnadsvårdsrapport 2013:13. Jönköpings läns museum.

Gullbrandsson, Robin (2007). *Malmbäcks kyrka, kulturhistorisk karakterisering och bedömning.* Byggnadsvårdsrapport 2007:43. Jönköpings läns museum.

Arkiv

Jönköpings läns museum

Landsarkivet i Vadstena: Malmbäcks kyrkoarkiv.

Riksarkivet: Brandförsäkringsverket: Brandförsäkringar för Malmbäcks kyrka.

Byggnadsvårdsrapport 2014:50
JÖNKÖPINGS LÄNS MUSEUM